

תורת השכל (2) - שכל מעשי ושכל עיוני

עידו פכטר

בפינתנו הקודמת עמדנו על ההבחנה החשובה בין השכל ההיולאני (הדברי) שבאדם ובין השכל הנקנה שבו. להלן נרצה להבחין בין שני מושגים נוספים הנוגעים לתורת השכל אשר באמצעותם נוכל להמחיש ולהעמיק את הבחנתנו הראשונה.

בין שכל מעשי ושכל עיוני

בתיאור הכוח השכלי באדם כותב הרמב"ם (שמונה פרקים, פרק א):

והחלק השכלי הוא הכוח הנמצא לאדם... ובו יבחין בין המגונה והנאה מן הפעולות. ואלו הפעולות, חלק מהן מעשי וחלק עיוני. והמעשי, ממנו מלאכתי, וממנו מחשבתי. והעיוני, הוא אשר בו ידע האדם הנמצאות שאינן משתנות כפי מה שהן, ואלו הן אשר יקראו חכמות סתם. והמלאכתי, הוא הכוח אשר בו נלמד המלאכות, כמו הנגרות ועבודת האדמה והרפואה והספנות. והמחשבתי, הוא אשר בו יתבונן בדבר אשר ירצה לעשותו בעת אשר ירצה לעשותו, האם אפשר לעשותו אם לא, ואם אפשר - איך צריך שיעשה.¹

הרמב"ם מחלק את ידיעת הפעולות כאן לשניים: לחלק עיוני ולחלק מעשי (אשר גם הוא מתחלק לשניים, אך אין זה מענייננו כעת). בידיעה עיונית, האדם מכיר את המציאות הקבועה והכללית, לפי עקרוניתה והאמיתות העומדות ביסודה, ובידיעה מעשית, האדם מכיר את המציאות במימד הפונקציונאלי שלה - דהיינו, הוא מכיר כיצד להשתמש בה.

הבדל רב מצוי בין שתי ידיעות אלו. בידיעה עיונית מטרת הידיעה היא הידיעה עצמה, דהיינו הכרת האמת בטהרתה היא העומדת בתכלית הידיעה. לפיכך, אמת זו תצטייר בחוקים קבועים וכלליים. לעומת זאת בידיעה מעשית אין הכרת האמת עומדת בתכלית הידיעה. המעשה הנכון והמקובל - בין אם זו מלאכה ובין אם זו הנהגה חברתית - הוא זה העומד בתכלית הידיעה. בעשיית מלאכה, האדם צריך לדעת כיצד לפעול עם חומרים ותנאי עבודה מסוימים, ובתחום המוסר, על האדם לדעת כיצד להתנהג במקרים חברתיים מסוימים. בכל אלו, התכלית נעוצה במעשה הרצוי ולא בידיעה כשלעצמה. על כן, שלא כמו הידיעה העיונית הכללית והקבועה, כאן הידיעה הינה פרטית ומשתנה. האדם צריך לדעת מהי התגובה הנכונה לכל מקרה ומקרה ומה תוצאותיה של כל פעולה מפעולותיו ועל פי זה להכריע כיצד לנהוג.

הבדל זה בא לידי ביטוי גם בדרכי הקניין של ידיעות אלה. כדי לקנות ידיעה עיונית על האדם ללמוד ולהשכיל, ואילו כדי לקנות ידיעה מעשית על האדם להתרגל במקצוע מסוים. במלים אחרות נאמר כי הניסיון הוא הקו המנחה פה. ככל שאדם יצבור יותר ניסיון במלאכה ובהתנהגות וידע מה הן תוצאותיה של כל פעולה ופעולה, כך הוא ידע לפעול בצורה יותר טובה. בתחום המוסר, ידיעות מעשיות נקראות "מפורסמות", היות ונכונותם תלוי בהנהגת הרוב בהן ולא באמת כללית ומוחלטת.

1. ראה מלות ההגיון, שער י"ד: "ושם המלאכה אצל הקודמים שם משותף, יפילוהו על כל חכמה עיונית, ויפילוהו גם כן על כל המעשים המלאכותיים, ויקראו כל חכמה מחכמת הפילוסופיא - מלאכה עיונית, ויקראו כל אחת מהנגרות והחצבות ומה שדומה להן - מלאכה מעשית"

להלן נביא שני מקומות בהם הרמב"ם השתמש בהבחנה זו:²

א. המדברים - מפורסמות ולא שכליות

לאור האמור לעיל נוכל להבין מדוע הרמב"ם יצא כנגד כת המדברים,³ אשר כינו את המצוות המובנות לנו (הידועות כמשפטים) בשם "מצוות שכליות". הרמב"ם טוען כי ההכרה בדבר נכונותן של מצוות אלו לא נובעת מהשגה שכלית-עיונית כלשהי אלא מהיותן מפורסמות בין בני האדם כנורמות התנהגות ראיות. ואמנם לכשיקרה מקרה והנורמה האנושית תשתנה, מצוות אלו כבר לא יהיו מובנות לנו. על כן, אין לקראם "מצוות שכליות" אלא "מצוות מפורסמות".

גם בזה, ההכרה והידיעה השכלית בדבר נכונות המצוות מגיעה לאדם רק בגלל תגובת ההמון למעשים אלו, ולא מתוך השגה טהורה. דהיינו, ההכרה באה לאחר המעשה ולא שהמעשה יונק ממנה.

ב. עושה האמת מפני שהיא אמת

בסוף הלכות תשובה (פרק י), הרמב"ם מבחין בין מדרגות שונות בעבודת ה'. בהסתמכו על דרשות חז"ל, הרמב"ם מבחין בין העובד מיראה, הוא העובד שלא לשמה, ובין העובד מהאהבה, הוא העובד לשמה (הלכות א-ב):

אל יאמר אדם הריני עושה מצות התורה ועוסק בחכמתה כדי שאקבל כל הברכות הכתובות בה או כדי שאזכה לחיי העולם הבא, ואפרוש מן העבירות שהזהירה תורה מהן כדי שאנצל מן הקללות הכתובות בתורה או כדי שלא אכרת מחיי העולם הבא, אין ראוי לעבוד את ה' על הדרך הזה, שהעובד על דרך זה הוא עובד מיראה ואינה מעלת הנביאים ולא מעלת החכמים, ואין עובדים ה' על דרך זה אלא עמי הארץ והנשים והקטנים שמחנכין אותן לעבוד מיראה עד שתרכה דעתן ויעבדו מאהבה. העובד מאהבה עוסק בתורה ובמצוות והולך בנתיבות החכמה לא מפני דבר בעולם ולא מפני יראת הרעה ולא כדי לירש הטובה אלא עושה האמת מפני שהוא אמת וסוף הטובה לבא בגללה, ומעלה זו היא מעלה גדולה מאד ואין כל חכם זוכה לה.

בהמשך דבריו (הלכה ו), הרמב"ם תולה את האהבה בידיעה:

דבר ידוע וברור שאין אהבת הקב"ה נקשרת בלבו של אדם עד שישגה בה תמיד כראוי ויעזוב כל מה שבעולם חוץ ממנה, כמו שצוה ואמר בכל לבבך ובכל נפשך, אינו אוהב הקב"ה אלא בדעת שידעהו, ועל פי הדעה תהיה האהבה אם מעט מעט ואם הרבה הרבה...

עולה מדבריו כי מדרגת העובד מאהבה מאופיינת בכך שהאדם משיג את הקב"ה ומכיר במציאותו בדעה שלמה ומשום כך הולך בדרכיו. הוא איננו זקוק לשום תמריץ חיצוני או להבטחת גמול כלשהי. עצם אמיתותן של השגותיו בא-להות הן המחייבות אותו בקיומן - עושה האמת מפני שהיא אמת.

2. ניתן היה להביא עוד מספר דוגמאות, אך מפאת קוצר היריעה נסתפק בשתיים.

3. על מקור השם 'מדברים' יש כמה פירושים. נביא כאן מדעתו של ר' פנחס אליהו (הורו"ק) מוילנא בעל 'ספר הברית': "ולכן הרמב"ם ז"ל קורא לאלו האנשים שקוראים למצוות המפורסמות (כגון: גמילות חסדים וכיבוד הורים ומורים וכדומה), מצוות שכליות-מדברים, כלומר מדברים ולא מבינים מה שמדברים, כי הלא לא נודעים אלה המצוות מן העיוני לולא שהסכימו עליהם רוב אנשי העולם, והמה נקראים באמת מצוות מפורסמות לא שכליות".

כמובן, שההשגות האמורות כאן נקנות בשכל העיוני של האדם, ולא במעשי. השגת אמיתותו של הקב"ה הינה השגה עיונית, קבועה ומוחלטת, המחויבת מעצם קיומו של הקב"ה. או אז שייך לדרוש מהאדם לקיים את השגותיו מפני שהן אמת ולא משום סיבה אחרת. לעומת זאת, העובד מיראה הוא העובד בגלל סיבות החיצוניות להשגותיו. שם ההבחנה בין המעשה הרצוי למגונה נובעת מהכרה בגמול שיצמח מהמעשה ולא מהמעשה עצמו. לאור דברינו לעיל יובן כי במקרה שכזה האדם פועל לפי שכלו המעשי. המדרגה הגבוהה א"כ בעבודת ה' היא העבודה התלויה בשכל העיוני ולא במעשי.⁴

סיכומם של דברים: לאחר הצגת ההבדלים שבין השכל המעשי ובין השכל העיוני שבאדם, נוכל להבין יותר את מהותו ותפקידו של השכל ההיולאני, אותו הצגנו בפינתו הקודמת. השכל העיוני הינו הכוח השכלי המאפשר את קניין החכמות בפועל, דהיינו את התהוותו של השכל הנקנה, ואילו השכל המעשי הינו הכוח השכלי המאפשר את הנהגת הגוף והנפש לפי המציאות המשתנה. כזכור, מדרגת האדם תיקבע לפי מציאותו של השכל הנקנה, דהיינו רמת השגותיו העיוניות של האדם, והיא זו אשר תגדיר אותו כבעל צלם א-להים.

4. כפי הנראה, זוהי הסיבה העמוקה לכך שהרמב"ם התנגד לקבלת שכר על לימוד תורה (הלכות תלמוד תורה פרק ג, הלכה י). אדם הלומד תורה ומקבל על זה שכר מפקיע בכך את התורה מהיותה חכמה עיונית המחויבת מבחינת עצמה והופך אותה לחכמה מעשית, המקוימת בגלל סיבות אישיות ומקריות.